

La ciutat-jardí d'iniciativa oficial espanyola a l'època franquista: el cas del Grup d'habitatges sindicals de Sant Narcís de Girona¹

Rosa Mª Fraguell*

Résumé / Abstract / Resumen

Cet article étudie, dans sa première partie, le rôle que, plus ou moins directement, ont exercé les différents agents urbains (propriétaires du sol, Etat, organismes publics de caractère local) dans la genèse du Groupe de logements syndicaux de Sant Narcís de Girona. Les intérêts de ces différents agents n'allaient pas dans le même sens, ce qui prouve le manque d'unité au sein de la classe sociale dominante. On y montre la présence des grands propriétaires ruraux au Pla de Girona, ce qui a été déterminant pour la croissance urbaine de la ville; l'intervention permanente de l'Etat dans la construction et la promotion de logements du genre «populaire» dans les premières années de l'après-guerre; l'identification des organismes publics locaux –Mairie– avec les propriétaires du sol; et la dépendence de plus en plus accusée de Sant Narcís vis-à-vis du centre de Gérone. Le Groupe de logements syndicaux de Sant Narcís, mis à part son caractère de

¹ Aquest article ha estat redactat a partir de la tesi de llicenciatura *La ciutat-jardí i l'Obra Sindical del Hogar a l'època franquista: el cas del Grup d'habitatges sindicals de Sant Narcís de Girona*, llegida al Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona el setembre de l'any 1983.

* Escola Universitària de Formació del Professorat, EGB. Universitat Autònoma de Barcelona (Girona).

quartier-jardin, constitue une unité urbaine toute originelle dans la ville de Gérone et dans l'ensemble des villes capitalistes, car il présente dans un espace fort réduit différentes unités morphologiques, unies par le même style d'architecture, ce qui lui confère de l'uniformité par rapport à l'environnement.

La deuxième partie de l'article est consacrée à l'étude de la population du Groupe Sant Narcís, qui se caractérise par le vieillissement, lié à l'abandon et à la progressive détérioration du quartier, ainsi que par la composition sociale hétérogène; les différentes catégories de logements, distribuées inégalement dans l'espace, configurent une claire ségrégation sociale à l'intérieur du Groupe.

* * *

The first part of this article examines the role played by different urban agents (land proprietors and local and national public authorities) who intervened directly or indirectly in the creation of «Sindicato Housing» in Sant Narcís de Girona. Their attitude (in some cases favourable and in others unfavourable) to the scheme is specified, and it is noted that such diverging attitudes demonstrate the lack of unity of purpose within the same dominating social class. The basic questions are: 1) to prove that the major rural land proprietors en el Pla de Girona controlled the urban expansion of the city; 2) to demonstrate the existence of continuous intervention by the National Government in the promotion and constitution of low cost-housing during the years following the Civil War (when the Sant Narcís estate was built); 3) to verify the support given by the local public authorities (the City Council) to the land-owners; 4) to point out the constantly increasing dependence of Sant Narcís on Girona's city centre. Although the Sant Narcís «Sindicato Housing» possesses some characteristics typical of garden estates, it forms a truly unique urban unit within the city of Girona, and in capitalist cities in general, in so much as it offers different morphological units within a relatively limited area, while at the same time architectural similarities give it a uniform appearance in comparison to its surroundings.

The second part of the article consists of a study of the population of the Sant Narcís estate. The principal characteristics are the progressive aging of the population and its abandon, as a result of continuous urban degradation and the heterogeneous social class composition, which was distributed differently according to the category of dwellings and hence implied clearly defined social segregation.

* * *

En la primera parte de este artículo se estudia el papel que han desempeñado los diferentes agentes urbanos (los propietarios del suelo, el Estado y los organismos públicos locales) que directa o indirectamente han intervenido en la génesis del Grupo de viviendas sindicales de Sant Narcís de Girona; los intereses de estos agentes no

son coincidentes y ello prueba la falta de unidad de la clase social dominante. Se demuestra la presencia de grandes propietarios rurales en el Pla de Girona; la intervención permanente del Estado en la construcción y promoción de viviendas tipo «casas baratas» en los primeros años de la posguerra (años en los que se construye Sant Narcís); la identificación de los intereses de los organismos públicos locales –Ayuntamiento– y de los propietarios del suelo; una dependencia cada vez más acusada de Sant Narcís respecto al centro de Girona. El Grupo de viviendas sindicales de Sant Narcís, aparte de presentar características propias de barrio ajardinado, forma una unidad urbana muy original, ya que presenta en un espacio reducido diferentes unidades morfológicas unidas entre ellas por un mismo estilo arquitectónico que le confiere una acusada uniformidad respecto al entorno.

La segunda parte del artículo está dedicada al estudio de la población de Sant Narcís, que acusa un envejecimiento progresivo y un abandono del barrio. Ello es resultado de una continua degradación urbana y de una composición social heterogénea, repartida en el espacio de forma desigual según la categoría de la vivienda ocupada y que determina una clara segregación social espacial.

Els orígens del Grup de Sant Narcís

El Grup de Sant Narcís està emplaçat en una part d'aquelles terres que eren i són conegudes pel nom de Pla de Girona. Com el seu mateix nom ja ens ho indica, comprèn tota aquella zona mancada de relleus accidentats que s'estén al peu de la ciutat de Girona i que arriba a ultrapassar els límits administratius del municipi.

El fet de tractar-se d'un paisatge pràcticament planer, de terres enriquides amb al·luvions aportats pels rius que hi conflueixen (fets que determinen una gran facilitat per al regatge), fa que, anteriorment a la construcció del Grup de Sant Narcís, el desenvolupament agrícola hagi estat molt important i que la població es trobés dispersa habitant en antics masos, i que es mantinguessin densitats de població molt baixes.

Mentre no es construeixen les noves cases del Grup de Sant Narcís, el Pla de Girona manté, doncs, un caràcter rural típicament tradicional, de masies aïllades que s'aplegaven a l'entorn de camins veïnals que travessaven el Pla i conduïen cap a Santa Eugènia de Ter, i amb un nombre de població insignificant respecte a la resta del municipi de Girona. A la segona meitat del segle xx es converteix en la gran àrea d'expansió urbana de la ciutat de Girona,

on, com tota capital de província, convergeixen la major part de les activitats econòmiques i administratives, i esdevé un centre receptor d'immigrants a conseqüència de la política econòmica i territorial emprada pel nou règim franquista.

El sòl afectat per la construcció del Grup d'habitatges de Sant Narcís és de caire totalment rural. Només una petita zona –aquella que es troba situada junt a la carretera de Santa Eugènia de Ter i que representa un 2,4 % de la superfície total afectada– pot ser qualificada de terreny expectant o de solars sense edificar.

No ha estat gens difícil adonar-se que la majoria dels propietaris afectats per l'expropiació formaven part de l'oligarquia dominant de la ciutat, que estaven plenament representats en les estructures del poder local, des d'on llurs interessos en la generació de l'espai eren respectats i defensats.

En les diferents fonts consultades² s'han trobat pocs noms de propietaris, la qual cosa fa pensar en l'existència de grans propietaris; fenomen bastant generalitzat en les zones d'expansió urbana de Girona. Els tretze propietaris afectats pel projecte de construcció del Grup d'habitatges de Sant Narcís, que solament constituïen un 6 % del total dels contribuents de la riquesa rústica del municipi de Girona, pagaven un 21,3 % del líquid imponible, és a dir, 3,2 vegades del que pagaven de mitjana el conjunt dels contribuents gironins (Taula I).

TAULA I

Repartiment de la propietat del sòl

	Girona	Propietaris afectats del Grup de Sant Narcís per l'expropiació
Total Contribuents	198	13
Líquid imponible (en ptes.)	106.605	22.714
Mitjana per contribuent (en ptes.)	538,4	1.747,2

Font: *Llibre d'Amillarament de la riquesa rústica i pecuària del terme municipal de Girona de l'any 1945*, núm. 85 (Arxiu Biblioteca Casa de Cultura de Girona).

² Per a l'elaboració d'aquesta part del treball s'ha cercat en les fonts de tipus fiscal, concretament en els *Llibres d'Amillarament de la riquesa rústica i pecuària del terme municipal de Girona de l'any 1945*. Aquests supleen la manca d'un cadastre.

Aprofundint més tenim que els cinc propietaris que pagaven la mitjana més elevada de 3747,8 pessetes, sobrepassaven set vegades la mitjana dels contribuents de la riquesa rústica a Girona; i solament els Almeda i Guitó, coneguda família de terratinents de Cassà de la Selva, l'excedien en 13,1 vegades.

Deduïm clarament que, en general, tret d'algun cas aïllat, els propietaris dels terrenys a expropiar pel projecte inicial d'emplaçament del Grup d'habitatges sindicals de Sant Narcís —presentat per l'arquitecte de l'Obra Sindical del Hogar— han de rebre la qualificació de grans propietaris. Era d'esperar que davant l'impacte de creixement urbà, fruit de la centralització dels organismes administratius i burocràtics en la ciutat de Girona, aquests grans propietaris rurals es convertissin en propietaris de sòl urbà i cada cop estiguessin més interessats en el creixement de la ciutat.

Els tretze propietaris afectats per l'expropiació tenien interès a mantenir intactes els terrenys, més que per la qualitat, per la grandària d'aquests, ja que davant les perspectives de conversió dels camps en solars la qualitat interessava ben poc i en canvi sí que interessava mantenir sense expropiar la major quantitat possible dels terrenys que posseïen en el conjunt del municipi. Així doncs, segons les dades recollides en el *Llibre d'Amillament* de l'any 1945, de 24 ha 89 a i 76 ca afectades per l'expropiació, gairebé les 3/4 parts —73,5 %— eren de secà i no pas de primera qualitat, encara que totes de conreu.

Sembla ésser que, si bé no es pagava per la qualitat, sí que es pagava per la quantitat. Les terres a expropiar a cada un dels tretze propietaris afectats feien de mitjana 1 ha 91 a i 52 ca; però anant més a fons —sense comptar a en Pinós, en Panella i en Teixidor, per estar molt poc afectats per l'expropiació— tots junts no perdien més de 17 àrees; el promig ja surt força més elevat, de l'ordre de 2 ha 47 a i 27 ca. Disposar de més de 2 hectàrees en un lloc planer, a prop d'una ciutat com Girona en plena expansió urbana, era disposar d'una propietat d'una grandària considerable que en un futur immediat podia permetre extreure'n una alta rendibilitat davant de l'increment del preu del sòl; més i tot si hi afegim que hi havia algun propietari com la Narcisa Desoy que sobrepassava les 6 hectàrees concentrades en una mateixa finca.

De tot el fins aquí exposat, traiem la conclusió que la construcció del Grup d'habitatges de Sant Narcís a causa de l'emplaçament escollit afectava grans propietaris i, també, afectava grans propietats cada cop més estimades, no per la qualitat del sòl, sinó per la localització. Era d'esperar, doncs, que es constituïssin grups o forces de pressió per eliminar el projecte de construcció del Grup o, encara més, per disminuir la superfície territorial de la zona a urbanitzar, ja que els terrenys adjacents al grup de cases després de la seva

construcció adquirien automàticament una notable qualificació i l'especulació d'aquests com a solars edificables era molt temptadora.

El perquè del naixement del Grup de Sant Narcís

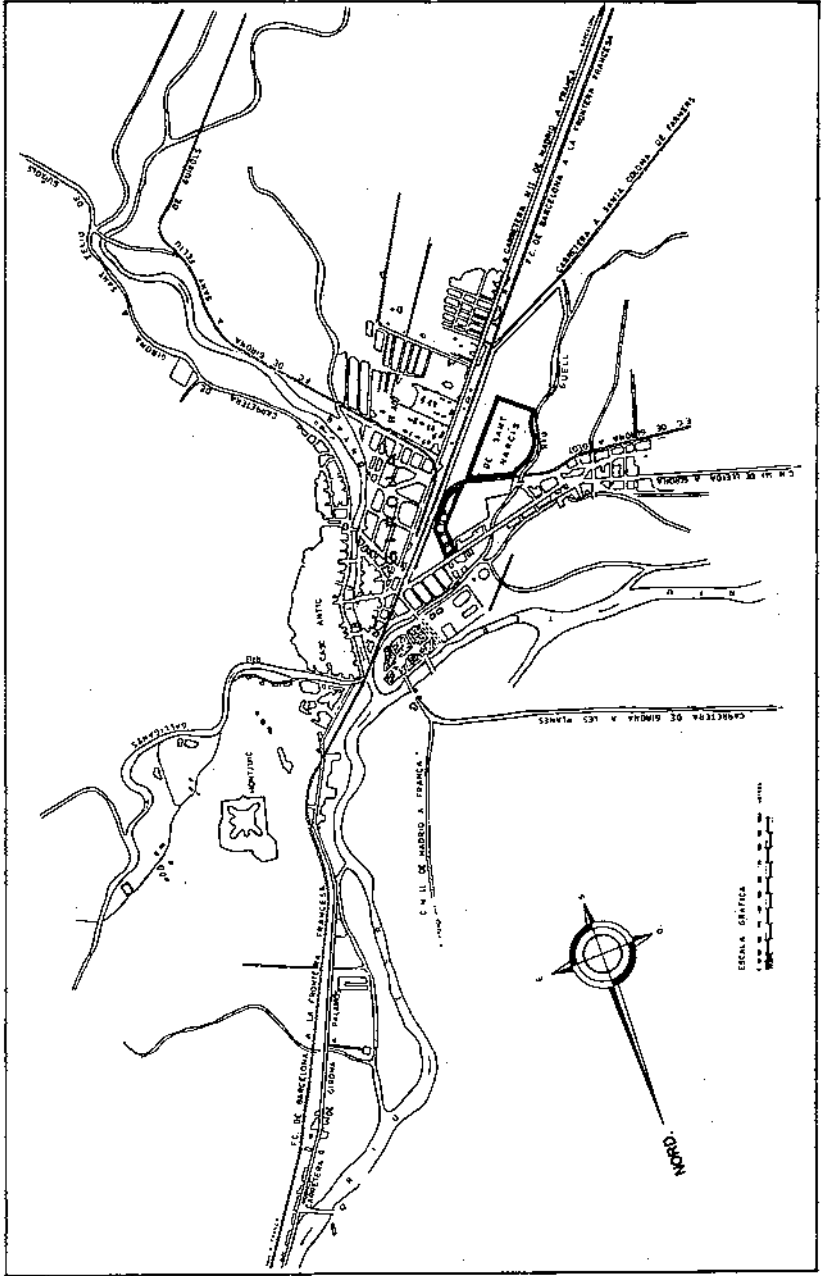
La ciutat de Girona, mantinguda fins fa poc temps gairebé dins del mateix clos emmurallat, a partir del 1930 comença a estendre's pel Pla de Girona, però mai ultrapassa la via fèrria de Madrid-França. És a finals de la dècada del quaranta quan s'inicia la construcció del Grup d'habitatges de Sant Narcís a l'altre costat de la barrera artificial de les vies del tren, quan no li feia cap falta; a Girona, propietats situades als eixamples, tant els de la Mercè com el de Figuerola, es mantingueren sense edificar per raons especulatives durant molt temps, àdhuc fins a l'actualitat, contribuint així en el creixement de l'extraradi i provocant la ràpida transformació de sòl rural en sòl urbà. (Gràfic I i Fotografia 1.) L'emplaçament del Grup queda justificat si tenim en compte que essent Girona i Salt poblacions de gran dinamisme i d'una interrelació permanent, Sant Narcís constitueix un punt entremig que participa dels dos centres de treball.

Els primers habitants del Grup de cases sindicals de Sant Narcís han exercit el paper de colonitzadors; han originat la progressiva ocupació de tots aquells terrenys no urbans —o qualificats com a urbans, però on la principal utilitza-

Fotografia 1. Emplaçament del Grup de Sant Narcís respecte a la ciutat de Girona.

Gràfic 1. Emplaçament del grup de Sant Narcís a la Girona dels anys cinquanta.

ció és l'agrícola- fins arribar a assimilar tots aquells nuclis que restaven totalment separats de la principal ciutat de Girona. Aquest és el cas de Santa Eugènia de Ter i més tard de Salt. El fet ha estat vist de molt bon grat pels propietaris dels sòls veïns, ja que els ha reportat una apreciable revaloració dels solars amb la corresponent apropiació de plus-vàlues. Malgrat que la construcció del Grup d'habitatges desencadena, en un principi, l'oposició dels grans terratinents afectats per l'expropiació, Sant Narcís neix fruit d'un joc d'interessos.

En un principi el naixement del Grup es fonamenta en la manca d'habitatges de tipus social, produïda per la destrucció de cases durant la Guerra Civil espanyola i per la crisi econòmica de la postguerra. En aquests moments la incapacitat de l'economia privada, la manca d'inversió, obliga la intervenció permanent de l'Estat com a promotor d'habitatges. Per a tal fi crea organismes públics com l'Instituto Nacional de la Vivienda i l'Obra Sindical del Hogar, que, tant a nivell local com a nivell global, es dediquen juntament amb el Ministeri de Treball a la construcció i administració d'habitatges socials o de renda limitada.

Cal també tenir presents les inundacions dels dies 17 i 18 d'octubre de l'any 1940, com a causants de destrucció i posterior edificació de cases i barris. Immediatament, el recent estrenat govern del general Franco respongué a les lamentacions dels damnificats assegurant ajudar als corresponents Ajuntaments afectats. Amb una rapidesa sorprenent, en el *Butlletí Oficial de l'Estat*, amb data de l'1 de novembre de l'any 1940, segons decret del Ministeri de la Governació s'oferien crèdits a llarg termini i amb baixa taxa d'interès als Ajuntaments de les províncies de Barcelona, Girona i Tarragona, per a poder solucionar els mals sobrevinguts amb motiu de les inundacions; el de la manca d'habitatges era un dels més urgents.

Als motius que determinaren la creació del Grup de Sant Narcís també s'ha d'afegir el de la capitalitat de la ciutat de Girona i les seves repercussions urbanístiques. El règim polític franquista s'ha caracteritzat per potenciar el centralisme administratiu en les capitals de província amb la consegüent concentració de capital que desencadena paral·lelament la concentració dels mitjans de producció i de control. Aquesta concentració suposà per a Girona, com per a tantes altres ciutats espanyoles, una sèrie de repercussions urbanístiques molt importants. La conversió de Girona com a centre de treball, davant la misèria de moltes terres de caràcter rural no potenciades econòmicament i relegades al subdesenvolupament, comporta inevitablement l'arribada de grans onades de població immigrada amb una sèrie de necessitats per a la reproducció com a força de treball. I la primera necessitat per a tot nou arribat és l'habitatge de preu moderat.

El procés de creació del Grup de Sant Narcís

L'ocupació dels terrenys

L'expropiació dels terrenys que havien de donar pas a la construcció del Grup de Sant Narcís ha estat tota una història ben complicada. De l'avantprojecte inicial elaborat l'any 1942 fins arribar a la redacció i aprovació del projecte definitiu de l'any 1947, les retallades foren importants.

L'avantprojecte per a la construcció del Grup de Sant Narcís amb data d'octubre de l'any 1942, aprovat per l'Instituto Nacional de la Vivienda, que ocupa un espai de 178.402,5 m² per a la construcció d'edificis i 73.033,5 m² per a vials, i que fa un total de 251.436 m², és considerat molt ambiciós pels propietaris. Preveu la construcció de 507 habitatges i 69 annexos, dotats d'uns serveis raonables i necessaris entre els quals hi havia: església i centre parroquial, «hogar del productor», col·legi, camp d'esports, clínica-sanatori.

En cap moment està en la idea de l'autor-arquitecte situar el Grup en un lloc marginat respecte al centre de Girona, com algú podria sospitar en veure Sant Narcís a l'altre costat de les vies del tren. Les comunicacions serien, doncs, fàcils i ràpides amb el centre de Girona i de Salt, ja que l'avantprojecte havia d'incloure un viaducte o pas elevat que travessaria les vies dels ferrocarrils de Madrid-França i de Sant Feliu de Guíxols; la seva construcció havia d'afectar les serradores d'en Gil –tallant pel mig l'edifici que feia funcionar les dites serradores–, i terrenys dels germans Almeda.

L'aplicació de l'esmentat avantprojecte comportava, a part de l'ocupació d'uns terrenys, l'enderrocament d'una sèrie d'edificis, alguns d'ells d'un valor inestimable per la seva funció econòmica, com podien ésser les serradores d'en Coll i Viader i les d'en Gil.

L'avantprojecte passa ja a ésser projecte el novembre de l'any 1944, però amb un lleuger retoc: les serradores d'en Coll i Viader i la casa-residència d'en Gil són lliurades de l'ensorrament. Es continuen mantenint els mateixos serveis i sortides de l'avantprojecte de l'any 1942.

El projecte de l'agost de l'any 1945 ja denota grans canvis. La superfície total a ocupar passa a ésser de 189.890,3 m², amb una reducció de l'ordre del 24,4 % del terreny previst inicialment. La retallada no afecta, però, el nombre d'habitatges a construir, que continua essent el mateix, sinó els serveis de què havia de disposar el barri. S'anul·la el servei d'escola, de manera que en Coll i Viader es lliura de l'expropiació i l'Esperança Bru d'una bona part dels terrenys que perdia en un principi amb l'execució de l'avantprojecte. Més tard, cap als anys seixanta, aquests terrenys foren venuts a immobiliàries que hi construïren edificis d'habitatges amb una ocupació intensiva. Amb aquesta operació els propietaris en sortiren el màxim de beneficiats.

El projecte del juny de l'any 1947 és el definitiu i, per tant, el que dona forma i vida al Grup d'habitatges de Sant Narcís. Ocupant una superfície d'una extensió total de 142.486,4 m², la reducció ha estat impressionant, de l'ordre del 43 %! del terreny previst inicialment, i del 18,6 % respecte al projecte de l'any 1945. La superfície és reduïda, però el nombre d'habitatges que havia d'incloure el Grup de Sant Narcís augmenta en cinc respecte a l'any 1945, i fa un total de 512 habitatges. Com era d'esperar seran els serveis els afectats per la retallada.

La mentalitat pròpia del moment no podia excloure serveis com ara l'església, el centre-escola parroquial i l'«hogar del productor», però sí el camp d'esports; així en Simó Blanch es lliurà de l'enderrocament de la seva casa de pagès i la Narcisa Desoy de l'expropiació dels seus terrenys; terrenys que foren objecte d'una gran revaloració després de la construcció del Grup d'habitatges de Sant Narcís –tal com esperava la seva propietària–, que més tard donaren pas al Pla Parcial Ntra. Sra. del Mont.

La clínica també s'elimina del projecte i al seu lloc s'inclou un nou servei, en aquells moments més d'acord amb les necessitats de Girona, com és el Centre de Formació Professional.

Sant Narcís no empitjora només quant a serveis, sinó també respecte a

Fotografia 2. L'avinguda de Sant Narcís, artèria principal del Grup de Sant Narcís i de tot el barri, és el carrer de més amplada, però, tanmateix, el de més tràfic.

Fotografia 3. Vista general del vial en construcció passeig d'Olot-Emili Grahit. El viaducte de l'arquitecte Ignasi Bosch i Reig es transforma, després de quaranta anys i de l'elevació del tren Madrid-França, en un vial que enllaça el passeig d'Olot del Grup de Sant Narcís amb el carrer Emili Grahit de Girona, i soluciona, un cop les obres finalitzen, la greu problemàtica de les comunicacions del Grup de Sant Narcís. Les serradores d'en Coll i Viader i les d'en Gil, ja aturades i ensorrades aquestes últimes, han estat respectades també aquest cop per l'expropiació.

l'accessibilitat. Disposarà d'una única via principal, tant d'entrada com de sortida, com és l'avinguda de Sant Narcís (Fotografia 2). El viaducte no es construí pel cost massa elevat i ambiciós en relació a la categoria del barri que l'havia de fer servir (Fotografia 3). A partir d'ara Sant Narcís pren un caràcter de barri perifèric i marginat de Girona. És el barri de l'«altre costat de les vies del tren» (Fotografia 1).

L'Obra Sindical del Hogar

L'Obra Sindical del Hogar, que neix, per la Llei del 19 d'abril de l'any 1939, sota la dependència de la Delegación Nacional de Sindicatos (DNS) i del Ministerio de la Gobernación, és reconeguda com a entitat constructora i única del «Movimiento» per l'INV. En un principi no era més que un organisme burocràtic i no inicia la seva tasca constructiva fins l'any 1947.

L'OSH, com a tantes altres ciutats espanyoles, empren les seves activitats a

Girona buscant solucions a la manca d'habitatges de lloguers no massa elevats. Per a la consolidació del jove govern franquista, procura per sobre de tot establir determinades classes socials i integrar-les a la societat facilitant-los l'accés a la propietat. Així és com neix el polígon de cases i blocs de pisos del Grup de Sant Narcís.

Sant Narcís respon al tipus de construcció de la primera etapa de l'OSH, de grups d'ordenació oberta, espais arbolats i cases de poca alçada, de l'estil dels grups de la Mercè (1948) i de la Meridiana (1945) a Barcelona. A principis de la dècada dels cinquanta l'OSH adquireix un altre estil de construcció: més densitat, materials més ordinaris i emplaçaments d'extraradi o perifèrics.

L'OSH s'ha caracteritzat per la construcció de grups d'habitatges de baixa qualitat, amb dèficit d'equipaments i d'urbanització i amb problemes de conservació; encara que en casos aïllats ens podem trobar, com és ara el cas que ens ocupa de Sant Narcís, un grau de bondat constructiva força acceptable.

Les condicions econòmiques d'adjudicació

En un principi els habitatges es distribueixen entre grups socials addictes ideològicament al règim franquista (una de les condicions indispensables era d'estar sindicat. Juguen amb avantatge els funcionaris sindicals i del Movimiento, excombatents, militants de FET i de les JONS, etc.; d'aquí ve el caràcter que adquireix el Grup de Sant Narcís de barri de funcionaris. Més tard s'adjudiquen a les classes obreres els habitatges més senzills, construïts darrerament.

Els primers habitatges s'adjudiquen l'1 d'octubre de l'any 1950, localitzats tots ells a l'avinguda de Sant Narcís i carrers adjacents a aquesta. L'1 de gener del 1952 es lliuren els primers habitatges de pisos situats a la carretera de Santa Eugènia i al començament de l'avinguda de Sant Narcís. I els últims s'adjudiquen l'1 de gener del 1961, corresponents a habitatges de pisos, localitzats als carrers Ntra. Sra. del Mont i Ntra. Sra. de la Salut. L'any 1961 es dona ja la plena ocupació del Grup.

Les dates d'adjudicació ens donen una idea de les etapes que seguí, d'ocupació en l'espai, la construcció del Grup d'habitatges de Sant Narcís. Primerament es construeix tota aquella àrea més immediata a la carretera de Santa Eugènia, per tant de Girona, ocupada pels primers beneficiaris que tenen una entrada fàcil a l'OSH: funcionaris, administratius, professionals liberals..., fins que s'acaben construint, en la zona més allunyada de la carretera de Santa Eugènia, les cases del carrer Lepanto i els pisos dels carrers Ntra. Sra. dels Àngels, de Lleida, Ntra. Sra. del Mont i Ntra. Sra. de la Salut. La proximitat o no a la carretera de Santa Eugènia, per tant de Girona, esdevé un factor molt important que marcarà una clara diferenciació en l'espai.

El model urbanístic

La benevolència en la construcció, pròpia de la primera etapa d'actuació de l'OSH, ha donat com a resultat que el Grup d'habitatges de Sant Narcís seguís un model tipus ciutat-jardí. Amb aquesta estructura l'autor-arquitecte defensava l'aire rural que podia conservar aquesta zona de Girona.

L'Ignasi Bosch i Reitg amb el seu projecte reflecteix bé una idea urbanística, iniciada ja des de la segona meitat del segle XIX, de tendència naturalista. Les idees de la urbanització ruralitzada es difonen en un moment en què la vida a la ciutat es fa més desagradable per l'excessiu atapeïment; aquesta urbanització, però, és alhora necessària perquè és un gran centre de treball i d'oportunitats.

Els barris ajardinats de l'Espanya del segle XX, com és el cas del Grup de Sant Narcís de Girona, són una còpia degradada dels primers que es varen començar a construir per iniciativa de la burgesia: «Al declinar este estilo de casas construidas sobre terrazas y formando hileras, su sitio fue ocupado por el intento de la burguesía victoriana de tomar ejemplo de los mejores construyendo casas aisladas en sus propios terrenos, una versión de clase media de la gran casa de campo. Cuando el estilo pasó a la "sociedad de consumo", la masa degeneró en la villa suburbana o en las casas semiunidas con jardín en la parte delantera y trasera como pobres restos de las grandes villas» (CARTER, 1974, pp. 275-278).

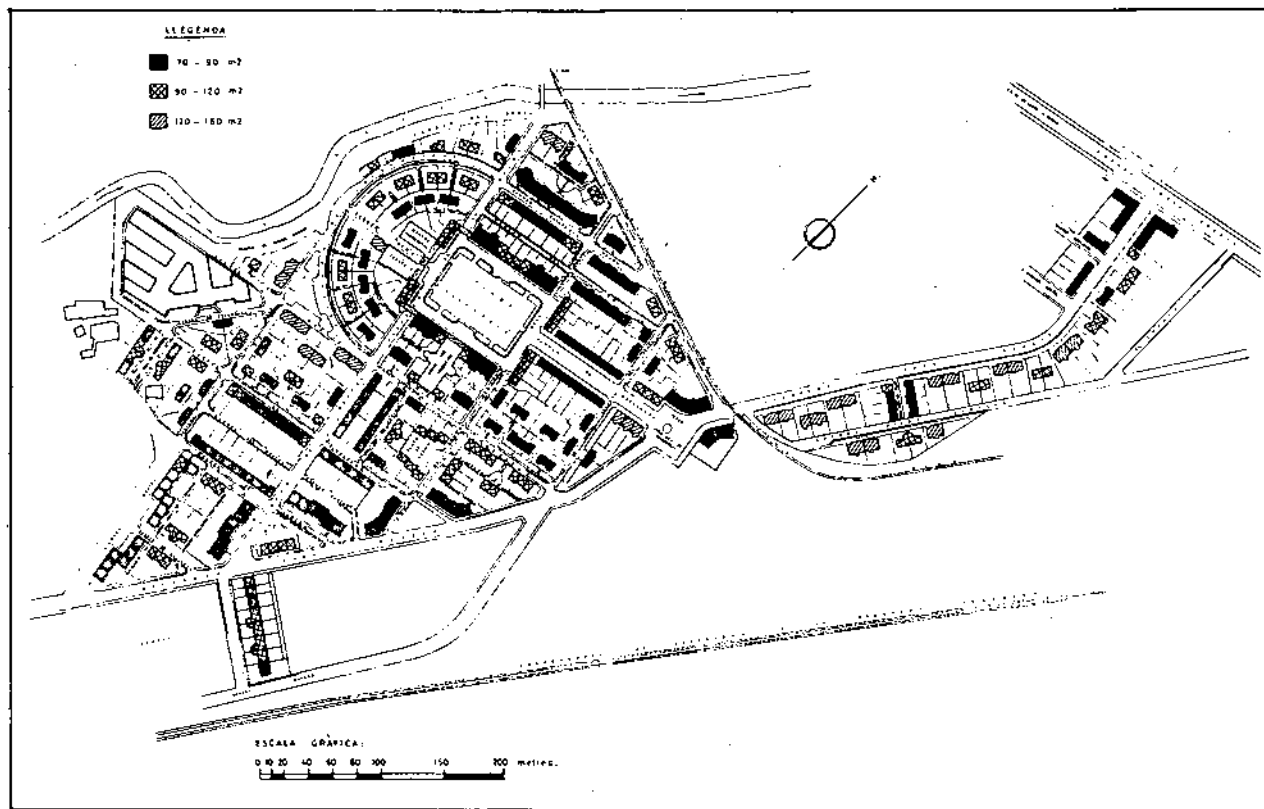
Si la idea original hagués estat respectada, Sant Narcís tindria quelcom més que l'acostaria a l'ideal de ciutat-jardí. Però el Grup ha estat el resultat d'un joc d'interessos, en el qual els propietaris del sòl com a agents urbans han jugat un paper molt important dins del món de l'especulació urbana.

La morfologia urbana

Observant el Gràfic II del Grup de Sant Narcís veiem que aquest presenta una disposició regular. Això no ens ha d'estranyar si tenim en compte que el barri neix per iniciativa oficial, aixecat tot d'un plegat i de bell nou.

Sant Narcís presenta dos tipus de plànols dins de la seva disposició regular i ordenada: un que l'hauríem d'incloure dins dels de tipus ortogonal, de carrers rectilinis i encreuats en angle recte, d'una quadrícula perfecta, on la major part de les illes de les cases presenta una forma paral·lelepípede, fruit d'una planificació ordenada; és el més generalitzat. L'àrea que comprèn la rambla de Catalunya, plaça de l'Assumpció i l'avinguda de la Hispanitat, respon al tipus de plànol ràdio-concèntric. Com en l'època medieval, hi ha un intent d'agrupar i disposar els habitatges a l'entorn de l'església, que esdevé el punt central (Fotografia 4), i de la plaça de l'Assumpció, que es converteix

Gràfic II. El grup de Sant Narcís: Diferenciació dels habitatges en funció de la seva superfície i localització d'aquests en l'espai geogràfic.

Fotografia 4. L'església en la plaça Assumpció esdevé el centre neuràlgic del Grup, àdhuc de tot el barri de Sant Narcís.

Fotografia 5. La plaça Assumpció és el centre de totes les activitats comercials, socials i d'esbarjo del Grup de Sant Narcís. La rambla de Catalunya que mena a la plaça era, en un principi, un passeig arbolat, i ara s'ha convertit en un carrer ample a causa de les necessitats del tràfic de cotxes.

en el centre de totes les activitats comercials i socials, i de reflectir el poder i la influència de l'Església en un moment de màxim prestigi. Ja des del Renaixement, en aquests tipus de plànols es dona molta importància a la perspectiva, de manera que en aquest cas l'arquitecte no solament es conforma amb construir un edifici monumental –l'església–, sinó que es preocupa que la seva obra quedi visualment lluida gràcies a la presència al davant d'aquesta dels espais oberts de la plaça i la rambla (Fotografia 5).

Els carrers, fora dels principals, com són ara l'avinguda de Sant Narcís (Fotografia 2), la rambla de Catalunya i el de Ntra. Sra. de la Salut, en general són estrets i no permeten una doble circulació de cotxes. Tot sovint, però, els jardins donen directament al carrer i són una obertura de verd privat que suavitza l'estretor dels esmentats carrers (Fotografia 6).

Sant Narcís respon a la creació, segons la política urbanística del moment, de polígons d'habitatges unifamiliars, d'una o dues plantes, que alternen amb d'altres de plurifamiliars, de tres i quatre plantes, disposats en una trama regular i uniforme, amb equipaments mínims; tot plegat fa de Sant Narcís un nucli aïllat i mal integrat a la ciutat. La utilització del sòl és completa, ja que, un cop el Grup és edificat, l'espai interior resta tot ocupat.

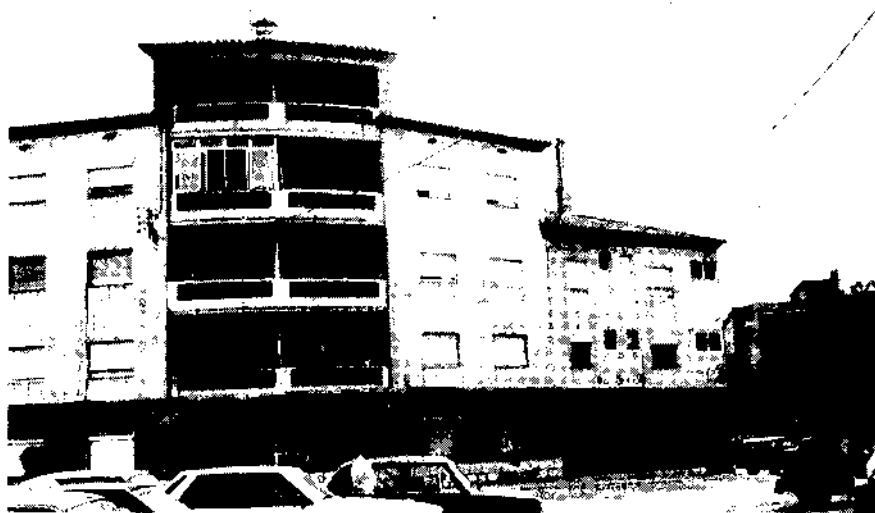

Fotografia 6. El carrer Roma és un d'aquells carrers estrets que es troben sovint en el Grup de Sant Narcís i que no permeten una doble circulació de cotxes; l'estretor fa que el trànsit sigui mínim. La tranquil·litat i la verdor dels jardins el converteixen en un dels carrers més idíl·lics de Sant Narcís.

Si bé l'OSH a Sant Narcís ha construït un grup d'habitatges de poca qualitat constructiva, pretén donar l'aparença de satisfer l'aspiració de proporcionar als treballadors llars còmodes, incloent-hi elements típics de l'habitatge burgès. Fem aquesta afirmació tenint en compte que els habitatges del Grup de Sant Narcís gaudeixen de superfícies superiors a les de la majoria d'habitatges construïts en la mateixa època, àdhuc per la mateixa OSH. Essent la superfície mínima exigida per la Normativa vigent de l'any 1944 de l'ordre dels 37,5 m² per habitatge, sembla ésser que l'OSH, procurant respectar aquesta xifra, en el polígon d'habitaclcs de la Trinitat de Barcelona, construït en els anys 1954-1955, crea habitatges de superfícies que oscil·len³ entre els 38 i 49 m²; en el Grup de Sant Narcís la superfície dels habitatges augmenta considerablement i assoleix els 86,1 m² de mitjana.

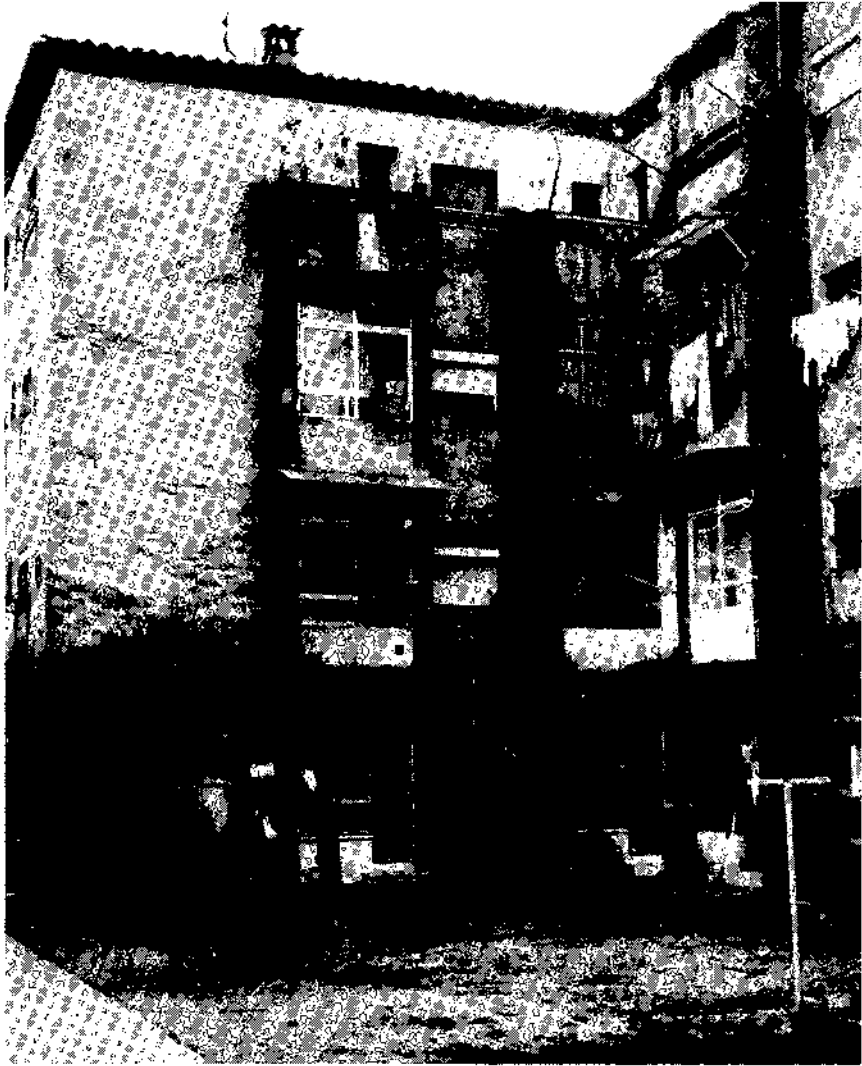
Sant Narcís és un cas a part dins de la política constructiva oficial del moment. En certa manera podem parlar d'un barri privilegiat; però dins del mateix Grup hi ha uns habitatges que ho són més que altres:

Cases més benestants	101,8 m ² /habitatge
Cases per a obrers i petits artesans	76,- m ² /habitatge
Pisos	75,6 m ² /habitatge

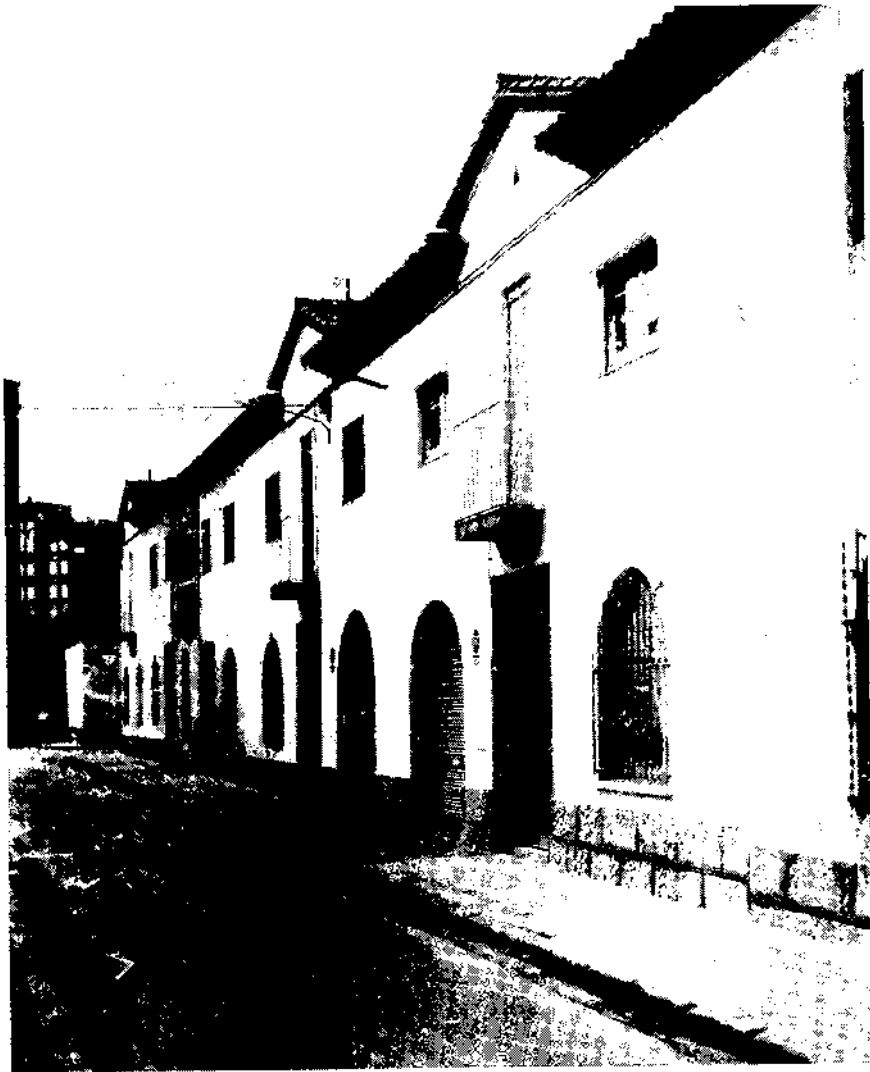

Fotografia 7. Habitatges de pisos a la plaça Montserrat.

³ Dades extretes de la revista *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, núm. 105, novembre-desembre del 1974.

Fotografia 8. Habitatges de pisos al carrer Ntra. Sra. de Núria. La part posterior dels pisos tot sovint amaga la degradació (que podríem anomenar barraquisme en altura) de què són objecte.

Fotografia 9. Habitatges per a petits artesans, arrencgerats en filera al carrer Lleida; consten de planta baixa i pis, car bona part de la planta baixa està ocupada pel taller.

Fotografia 10. Habitatge més benestant al carrer Bisbe Sivilla. Es tracta del tipus d'habitatge que per la seva superfície, ornamentació, equipament i localització, es converteix en el més estimat de tot el Grup.

Pisos i cases per a obrers i petits artesans (Fotografies 7, 8 i 9), que representen respectivament un 37,7 % i un 22,8 % del total dels habitatges del Grup, formen un bloc de pes important dins del conjunt –60,5 %– que s'oposa al de les cases més benestants (Fotografia 10) –39,5 % del total dels habitatges–, sempre més ben parades.

A partir d'aquí, segons les orientacions establertes per l'Institut Nacional de la Vivienda entre els anys 1961-1964, podem fer una classificació dels habitatges del Grup de Sant Narcís per categories, en funció de la seva superfície. L'INV determina que hi ha tres categories d'habitatges, dels quals les superfícies en m² poden oscil·lar entre:

1.ª categoria	2.ª categoria	3.ª categoria
120-160	90-120	70-90

És clar que Sant Narcís és un barri de terceres i, amb un grau no tant accentuat, de segones. Només podem considerar de primeres, en superar la superfície estipulada per l'INV, un 5,4 % dels habitatges, que corresponen a aquells destinats a professionals liberals i a funcionaris.

En traduir aquestes últimes xifres en trames reflectides en el Gràfic II per tal de veure quina distribució es dona en l'espai, observem que hi ha un intent per part de l'arquitecte-autor de crear un barri heterogeni, des d'un punt de vista morfològic, i a la vegada equilibrat; és a dir, no pretén diferenciar unes àrees amb uns tipus d'habitatges, sinó que aquests es troben barrejats i constitueixen petites àrees o illes, a la vegada heterogènies. De totes maneres en el plànol es distingeix clarament una primera zona, aquella compresa entre la carretera de Santa Eugènia i les vies del carrilet d'Olot, corresponent al primer tram de l'avinguda de Sant Narcís —per tant més pròxima a Girona—, que es caracteritza per ésser de millor categoria (cases de més superfície, tot i que també s'hi troben pisos i casetes per a obrers i petits artesans), i per una marcada tendència a decantar-se cap a Girona i a independitzar-se de la resta del Grup, sobretot fins l'any 1969, quan, un cop tretes les vies i les barreres del carrilet d'Olot, s'aconsegueix una integració i comunicació més fàcil entre una i altra banda del Grup. S'hi observa també una segona àrea a l'altre costat del carrilet d'Olot, tocant a l'avinguda de Sant Narcís en el seu segon tram, entre els carrers de Ntra. Sra. del Mont i de Tarragona, a l'extrem final del Grup, caracteritzada per la densificació. És la zona on es concentren més quantitat de pisos —60 %— i d'habitatges de baixa categoria en general. Crida l'atenció la superconcentració d'habitatges de primera categoria en l'angle comprès entre els carrers Narcís Xifra Masmitjà i l'avinguda de la Hispanitat, que no obeeix, però, a cap raó lògica.

Les funcions urbanes

L'habitatge és l'ús primordial que es dona al sòl del Grup d'habitaclcs sindicals de Sant Narcís. Segueixen el comerç i els serveis en general, mentre que la indústria és totalment inexistent. L'única indústria que podríem trobar en el barri és la petita de caràcter semi-artesà o de taller.

El comerç al detall és el més representatiu del barri. Els tipus de comerços més abundosos són els de productes alimentaris, d'una distribució irregular o, més ben dit, d'una superconcentració en la plaça Assumpció. Cal diferenciar dues etapes en la vida comercial del Grup de Sant Narcís: una primera que coincideix amb l'època de màxima ocupació i de ple apogeu del barri —són els anys cinquanta i seixanta—, en què els comerciants de Sant Narcís no tenien competència i gairebé totes les botigues de la plaça Assumpció estaven obertes. I una segona que s'inicia a finals de la dècada dels seixanta —etapa de decadència de la vida comercial del Grup—, en la qual, de forma progressiva, les botigues i establiments de la plaça Assumpció van tancar portes perquè els petits comerciants del Grup no poden competir amb els establiments que s'obren en el nou barri que es crea a l'entorn del Grup d'habitatges sindicals.

Els serveis existents en el Grup de Sant Narcís són molt pocs. Hi trobem les escoles i centres d'ensenyament com ara l'Escola de Formació Professional Industrial i Hostelera, que comença a funcionar al mateix temps que el Grup, l'any 1952, amb un àmbit territorial molt més ampli que el del barri i el del municipi de Girona, fins i tot de la província, per la qual cosa esdevé un servei molt deslligat de la vida i de la gènesi del Grup. I les escoles de primària que han solucionat parcialment les necessitats escolars del Grup, en no haver-se construït l'edifici que havia de servir com a centre d'ensenyament primari, l'Església, que durant aquests temps venia a substituir la mancança en aquest sector, promovia escoles dependents del Patronat Diocesà com la que va funcionar a partir del desembre de l'any 1952 en les dependències del Centre Parroquial de Sant Narcís; la capacitat d'aquesta escola, però, era mínima i no cobria ni la meitat de les necessitats de la població en edat escolar, fins que el mes de juliol de l'any 1971 és integrada a la de la Mare de Déu del Mont en el barri del mateix nom. A partir d'aquest moment la mainada del Grup de Sant Narcís haurà de cercar l'escola fora del Grup. Pel que fa a les escoles som conscients que Sant Narcís es troba subequipat i encara més després de la construcció dels blocs de pisos a l'entorn del primer nucli d'habitatges sindicals.

El servei dels transports públics és tanmateix força deficient, donat que només hi arriba una línia d'autobús que surt d'una de les vies més dinàmiques de Girona, la Gran Via de Jaume I, cada mitja hora, fet que comporta dificultats d'accés per part dels vianants tenint en compte que la distància que separa el centre del Grup del de Girona-ciutat és de 2 km.

El Casal Parroquial, que funciona des de finals de l'any 1972, és la seu de les manifestacions socials del barri, des d'on un grup de gent de totes les edats organitza diferents activitats que donaran vida i cohesió al Grup.

Un altre grup de gent que treballa al barri és l'Associació de Veïns de Sant Narcís, que, seguint el camí ja iniciat per d'altres associacions socio-urbanes, es constitueix el 2 d'abril de l'any 1972.

I per últim resta per analitzar un edifici que és molt característic dels barris sindicals i que és el resultat del paternalisme urbà dels sindicats verticals: l'«hogar del productor», centre de reunió social dels homes del Grup, que ve a substituir al ja tan tradicional cafè de poble.

Fins aquí hem vist com el Grup de Sant Narcís constitueix una unitat morfològica caracteritzada pel plànol i per la utilització del sòl respecte dels sectors veïns –barris caracteritzats per altes densitats d'edificació–, amb una tipologia de construcció particular, però sense una unitat autonòmica amb vida pròpia. Com és característic de les ciutats capitalistes, els barris perifèrics que envolten el nucli central es converteixen en àrees suburbanes amb una homo-

geneïtat funcional. La tasca que exerceixen dins del conjunt urbà és purament residencial, per la qual cosa depenen totalment de fora per qüestions de treball i de serveis. A partir d'aquí és quan ens qüestionem si podem considerar com a barri el Grup de Sant Narcís i si aquest està mancat d'aquell conjunt de funcions que el farien relativament autònom (CASTELLS, 1974).

La població del Grup de Sant Narcís en el moment de la seva plena ocupació-any 1960

Tot i que l'any 1960 el Grup de Sant Narcís assoleix la seva màxima ocupació poblacional, presenta una densitat baixa -146 h/ha-, propi dels barris ajardinats, no massa corrent en aquella època en d'altres barris construïts per la mateixa OSH: Urbanització Meridiana (1948) -812 h/ha.-, Ntra. Sra. de la Mercè (1950) -226 h/ha- i Verdún (1958) -741 h/ha, entre altres.

En tractar-se d'un barri nou, l'estructura de la població és molt simple, caracteritzada per la presència de dos grups d'edats molt significatius en estar el Grup compostat per famílies joves i de caire tradicional: un constituït pels infants i joves i l'altre pels adults, és a dir, pares i fills (Gràfic III).

La població és bàsicament gironina, la qual cosa ens indica que la construcció del Grup fou vista de bon grat pels habitants de la ciutat, que ben aviat procuraren assentar-se en els habitatges de més categoria. De la població procedent de fora de la ciutat de Girona, per ordre d'importància cal citar en primer lloc els que vénen de les comarques gironines i els de la resta de Catalunya, que determinen el caràcter marcadament català de la població resident en el Grup de Sant Narcís; seguint aquest ordre tenim la presència dels nascuts a les regions meridionals de l'Estat espanyol, per manca de feina en el seu propi país, i en particular els nascuts a la ciutat de Madrid, que vénen com a funcionaris (Gràfic IV).

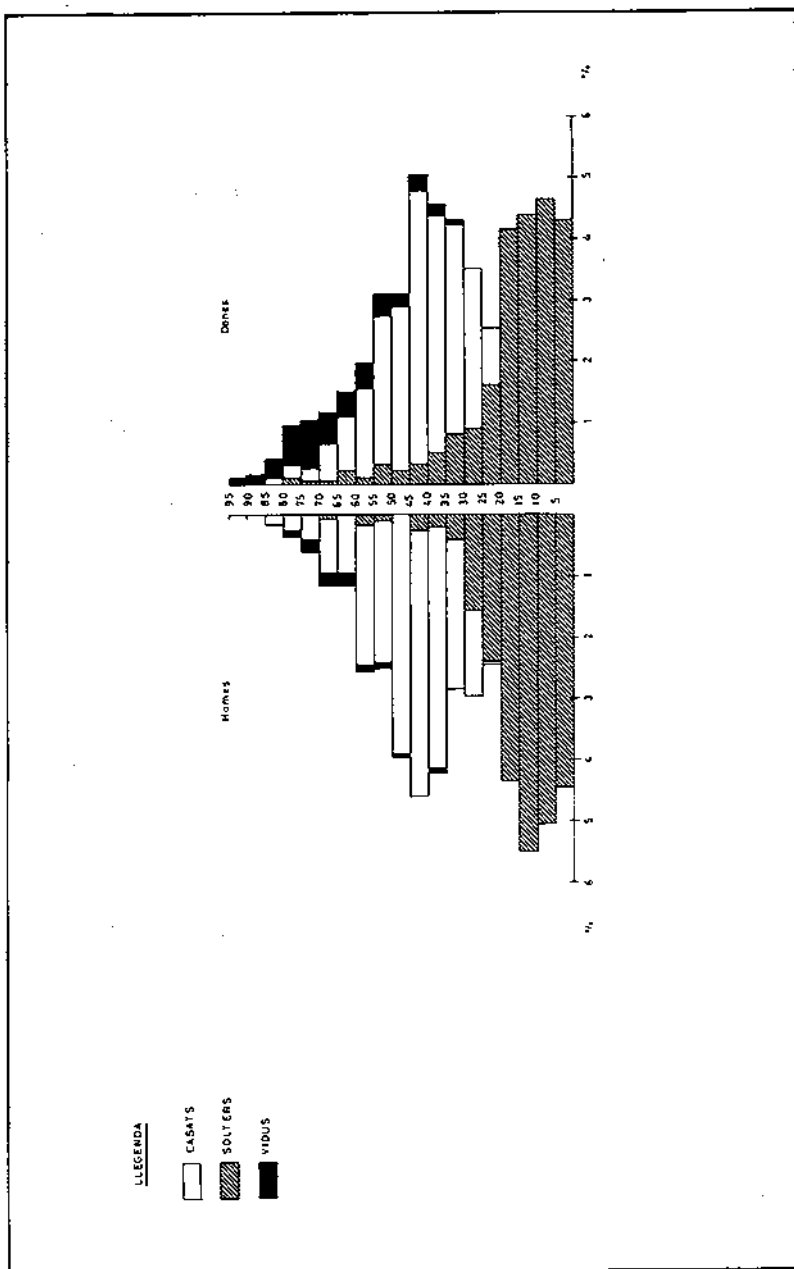
Hi ha un gran predomini d'inactius, on sobresurten els escolars i estudiants, en tractar-se d'una població jove, i també les mestresses de casa, a conseqüència de la dèbil integració de la dona en el món del treball.

La població activa està ocupada majoritàriament en el sector terciari amb predomini dels treballadors dels serveis públics i privats poc qualificats.

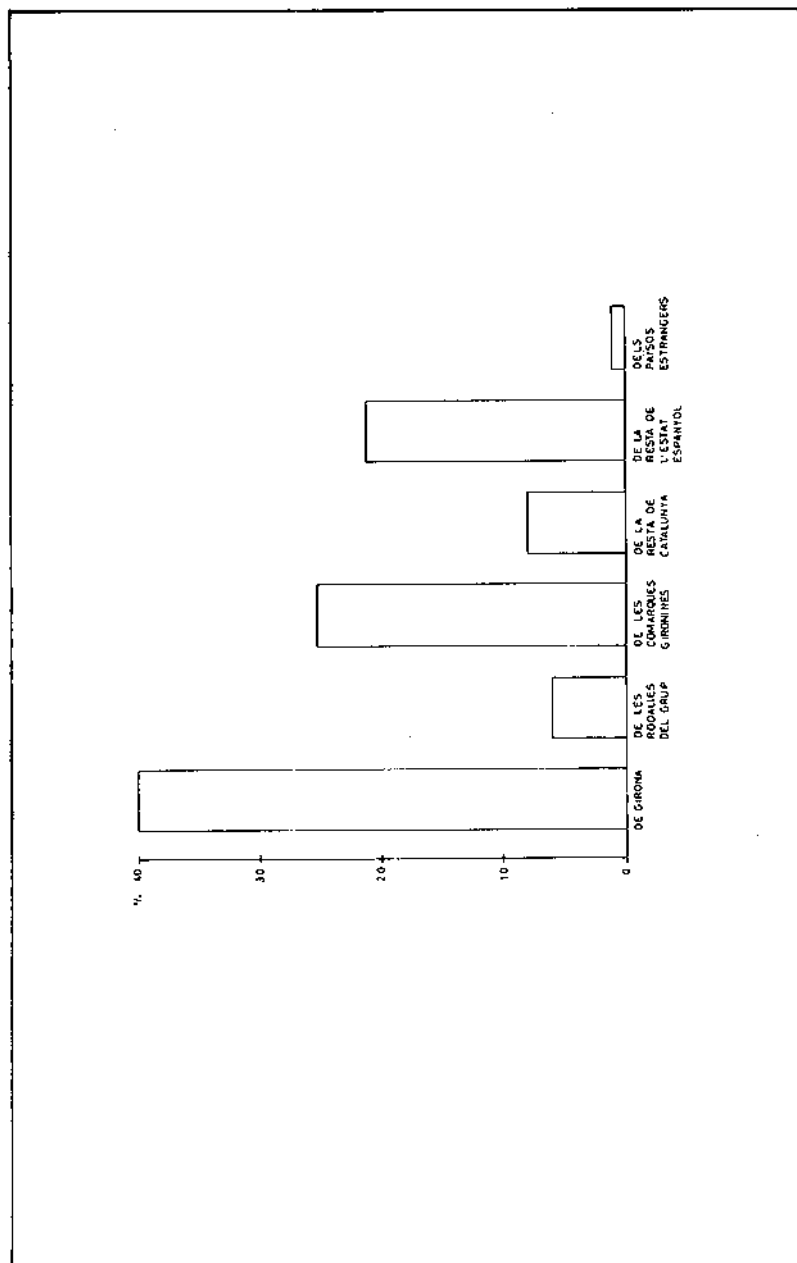
La població del Grup de Sant Narcís en el moment de la seva decadència-anys 1975-1981

El Grup de Sant Narcís, des de la seva màxima ocupació poblacional assolida l'any 1960, ha iniciat una devallada continuada en el nombre d'habitants. El despoblament acompanyat d'una degradació física del barri s'accentua a par-

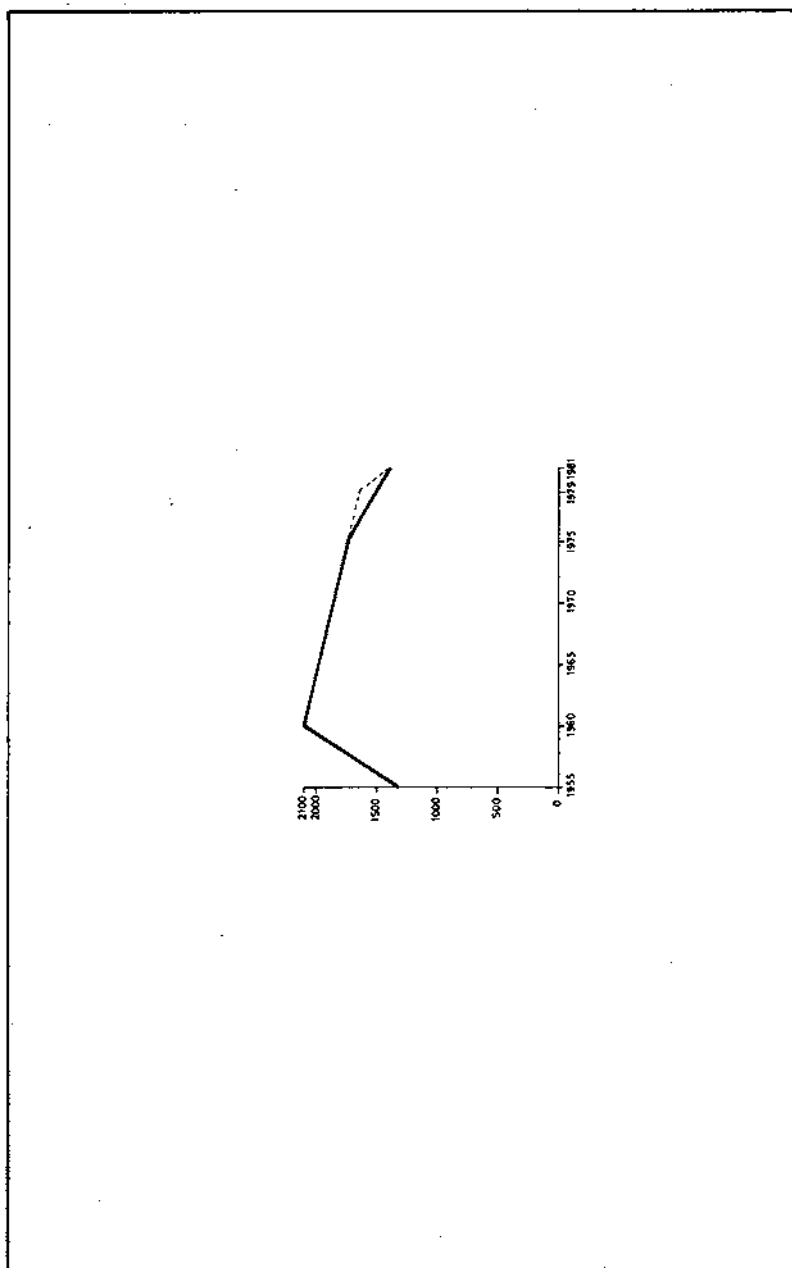
Gràfic III. Piràmide d'edats de la població del grup de Sant Narcís de l'any 1960

Gràfic IV. Procedència dels habitants del grup de Sant Narcís-Any 1960

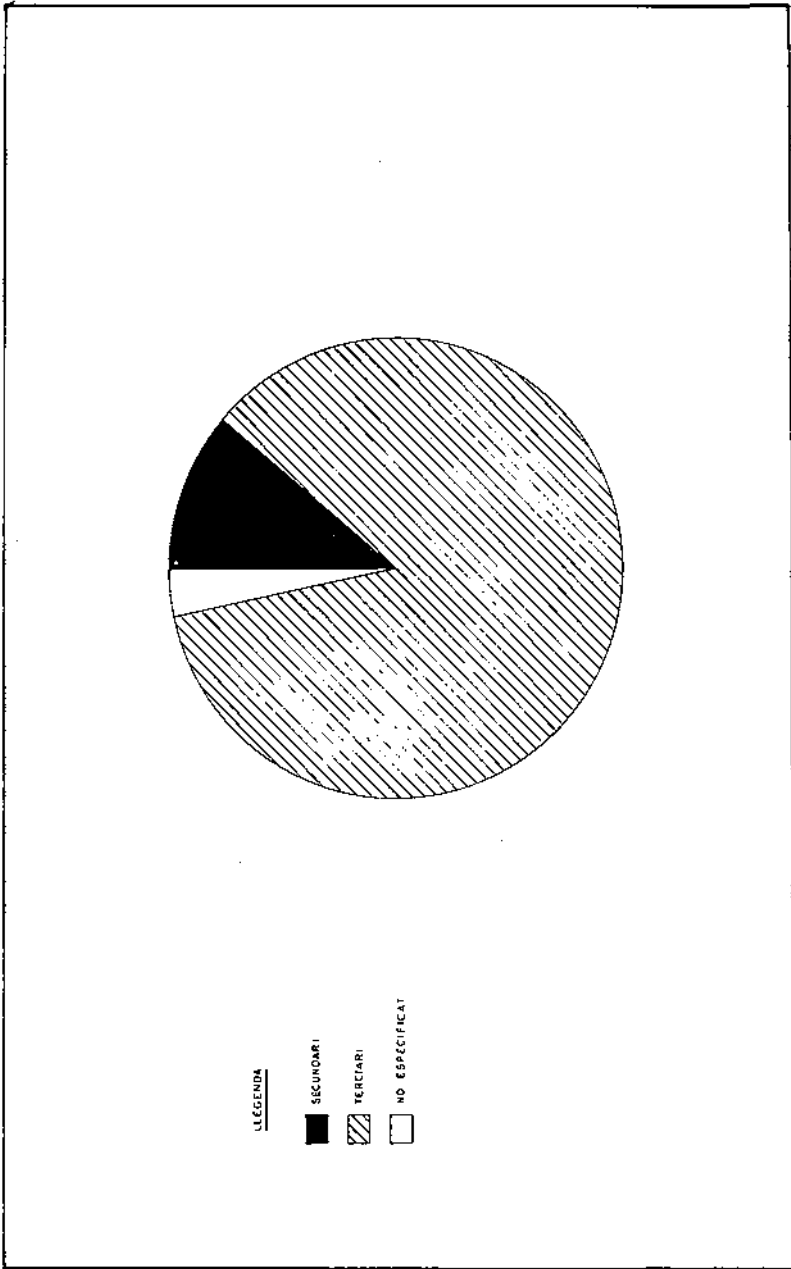
Gràfic V. Evolució de la població absoluta del grup de Sant Narcís

Gràfic VI. Piràmide d'edats de la població del grup de Sant Narcís de l'any 1981

Gràfic VII. Importància relativa del sector econòmic en relació al grup de Sant Narcís-Any 1981

tir de l'any 1975, fins arribar a perdre 1/3 de la seva població inicial l'any 1981 (Gràfic V). En mantenir-se inalterable la superfície del Grup es produeix, en el transcurs dels mateixos anys, una disminució en la densitat de la població —l'any 1981 és de l'ordre de 99 h/ha. No augmenten els espais lliures, sinó que Sant Narcís té un comportament propi dels cascs antics.

Progressivament l'estructura poblacional és cada cop més envellida, fenomen que ve donat per l'emigració de la gent jove en contraure matrimoni o en independitzar-se, i en aquest moment el Grup es troba en una fase de franca decadència poblacional. Al mateix temps hi ha una disminució de la taxa de fecunditat que comporta un fort decreixement de la taxa de natalitat; fets tots aquests que determinen que en la piràmide d'edats hi hagi una manca de base i un acabament ampli, és a dir, una forma invertida de la piràmide tradicional (Gràfic VI).

La inestabilitat econòmica general repercuteix en l'augment de la inactivitat de la població del Grup; es produeix, però, un comportament diferent en funció del sexe: mentre es dona un fort increment de la inactivitat en el grup dels homes, la proporció de dones inactives es redueix en millorar la formació professional d'aquestes.

El sector terciari s'ha enfortit en detriment del sector secundari i en la desaparició definitiva del primari (Gràfic VII), amb una consolidació de la presència de la mà d'obra femenina, caracteritzada per l'equiparació quant al grau de qualificació amb la mà d'obra masculina.

El fet de ser la població envellida determina, sobretot l'any 1981, un gran augment del grup dels jubilats, amb la consegüent disminució del grup dels estudiants i menors.

La segregació social en l'espai en el Grup de Sant Narcís

De la mateixa manera que a Sant Narcís hi ha una segregació morfològica també es dona una diferenciació social repartida de forma desigual en l'espai. Hi ha una correlació molt clara, que no és pura coincidència i que és pròpia del mode de producció capitalista, àmpliament difosa durant el govern franquista, en què els diferents agents urbans tenien un control molt directe sobre la producció i la gestió de la ciutat.

Aquella població d'edat més avançada, d'origen català, de feines més ben remunerades, de nivell d'estudis assolits més alts, per regla general ocupa les cases més benestants i les més pròximes a Girona, o almenys habitatges unifamiliars (la presència del jardí és una prova clara de benestar). Els habitatges de pisos, en ser d'inferior categoria, acullen una població més jove, no catalana, de menor poder adquisitiu i de pocs estudis.

La categoria de l'habitatge, que no està només en funció de la superfície d'aquest sinó també de la seva estructura física, està clarament relacionada amb la categoria sòcio-professional i la categoria sòcio-cultural dels qui l'habituen. Les estructures que determinen la relació home-espai dels anys seixanta fins ara no han canviat, almenys pel que fa al Grup de Sant Narcís, tot i que s'han donat canvis polítics de gran importància en aquest període de temps, potser encara força recents com perquè es reflecteixin en una àrea sense massa problemes urbanístics com és la de Sant Narcís.

Conclusions

El Grup de Sant Narcís s'assenta en el Pla de Girona, terreny que per les seves característiques físiques —planer i travessat per rius— és de tipus rural bàsicament i poc poblat. Es troba a l'altre costat de les vies del tren que li fan de barrera, amb tots els inconvenients que això li suposa per a les comunicacions.

Les terres on s'havia d'edificar el Grup de Sant Narcís, limitant amb la carretera de Santa Eugènia, eren molt estimades, i més per la localització d'aquestes que per la qualitat o el rendiment que se'n extreia. Encara que eren utilitzades i declarades com a terres de conreu, els seus propietaris, gairebé tots ells considerats com a grans propietaris, que no vivien exclusivament de l'explotació de les dites terres, veien la possibilitat de la reconversió, amb la progressiva expansió urbana de Girona, d'aquestes terres en solars expectants. D'aquí la pressió que exerciren els propietaris per a la no realització o almenys per a la reducció de la superfície a ocupar amb la construcció del Grup.

Sant Narcís neix a partir de la necessitat d'expansió d'habitaclles que té Girona en els anys quaranta, amb motiu de la devastada de la Guerra Civil i de les inundacions del 1940, i també per l'acusada centralització de la ciutat de Girona, capital provincial que fa que s'iniciïn ben aviat les primeres onades immigratòries.

El Grup de Sant Narcís ha fet el paper de nucli de colonització i ha provocat que Girona, quant a la seva expansió, es decantés cap a aquesta banda i s'unís amb les poblacions de Santa Eugènia de Ter i de Salt.

Després d'un llarg temps d'estira i arronsà, definitivament s'aprova el projecte presentat per l'Obra Sindical del Hogar l'any 1947, en què s'ocupen els terrenys després d'haver retallat el projecte inicial fins arribar a gairebé la meitat de la superfície que s'havia d'ocupar des d'un bon principi.

El Grup de Sant Narcís des que va aparèixer es va diferenciar del seu entorn, en ser concebut tot en conjunt, seguint una línia urbanística de tipus de barri ajardinat.

Quan hom visita el Grup de Sant Narcís el primer que crida l'atenció és la seva uniformitat o homogeneïtat en l'edificació: estil, disposició, qualitat dels materials..., molt corrent en barris creats a partir d'una urbanització planificada i d'iniciativa oficial.

Quant a la seva funció, s'ha vist que Sant Narcís presenta un caràcter netament residencial, tret que no el diferencia gaire dels altres barris que l'envolten. Hom arriba a la conclusió que el Grup de Sant Narcís constitueix una unitat urbana amb personalitat pròpia, des d'un punt de vista de l'estructura morfològica, dins del conjunt gironí; però aquesta unitat queda trencada quan parlem de funcions urbanes, en què cada cop és més acusada la dependència i la integració respecte de Girona-ciutat. Progressivament ha anat perdent el poc que li restava d'individualitat funcional, per exemple en el comerç.

En l'anàlisi que s'ha realitzat sobre el contingut humà del Grup de Sant Narcís trobem com a característiques més notables que el Grup acull un nombre relativament baix d'habitants, ja des d'un bon principi, i presenta una densitat pròpia d'un barri ajardinat. Després de la plena ocupació dels anys seixanta s'inicia una nova etapa poblacional caracteritzada pel decreixement de la població, que se accentua, sobretot, a partir del 1975. L'estructura poblacional que presenta és molt simple, amb una composició de famílies en l'any 1960 força joves, constituïdes pels pares de família i els fills. Amb el pas dels anys la població s'ha anat envellint i la infantil ha anat desapareixent.

La població santnarcisenca, a part d'ésser gironina, és d'origen català. Els qui han nascut a la resta de l'Estat espanyol formen un grup de pes important, bàsicament constituït per aquells procedents de les regions deprimides del sud espanyol i de la ciutat de Madrid.

Progressivament s'ha donat un traspàs de població activa dels sectors primari i secundari al terciari, que s'ha convertit en l'únic sector econòmic del Grup.

El fet que Sant Narcís constitueixi una unitat heterogènia quant a la seva estructura física, determina l'existència de diferents grups socials de desigual poder adquisitiu; fenomen que va lligat a una segregació social de l'espai.

En menys de trenta-cinc anys hem vist com el Grup de Sant Narcís neixia i es formava del tot, i com ara, a primer cop d'ull, tendeix a la seva fi, però esperem un reviscolament del Grup, donat que les seves característiques morfològiques el fan apreciable en una Girona on els jardins són quasi inexistents.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV., 1983, *Girona i els seus barris*, Girona, Ajuntament de Girona-Servei Municipal de Publicacions.
- AA.VV., 1975, «Muy noble, muy leal, fidelísima, inmortal y excelentísima o simplemente Girona», *C.A.U.*, núm. 29, pp. 29-133.
- ALQUIER, F. et al., 1974, «Contribuciones a la teoría de la urbanización capitalista», *Documents d'Anàlisi Urbana*, Publicacions del Departament de Geografia de la UAB, núm. 2, pp. I-XXXIV, 1-72.
- ANGUITA, F. et al., 1974, «La Obra Sindical del Hogar», *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, núm. 105, pp. 34-85.
- ASCHER, F. et al., 1975, «Los agentes urbanos y la producción de la vivienda», *Documents d'Anàlisi Urbana*, Publicacions del Departament de Geografia de la UAB, núm. 3, pp. 1-158.
- AYMONINO, C., 1972, *Orígenes y desarrollo de la ciudad moderna*, Gustavo Gili, ed., col. «Ciencia Urbanística», núm. II.
- BEAUJEU-GARNIER, J., 1972, *Demogeografía*, Barcelona, Labor.
- BEAUJEU-GARNIER, J. i CHABOT, G., 1970, *Tratado de Geografía Urbana*, Barcelona, Vicens-Vives.
- BENEVOLO, L., 1982, *El arte y la ciudad contemporánea, Diseño de la ciudad*, Gustavo Gili, ed., Barcelona, vol. V.
- BOTET i SISO, J., sense any, *Provincia de Gerona*, Albert Martín, ed., Barcelona.
- CAMPOS VENUTI, G., 1971, *La Administración del Urbanismo*, Gustavo Gili, ed., Barcelona, col. «Ciencia Urbanística», núm. 5.
- CAPEL, H., 1974, «Agentes y estrategias en la producción del espacio urbano español», *Revista de Geografía*, Universitat de Barcelona, Departament de Geografia, vol. VIII, pp. 19-55.
- , 1975, *Capitalismo y morfología urbana en España*, Barcelona, Los Libros de la Frontera.
- CARRERAS, C., 1980, *Sants: Anàlisi del procés de producció de l'espai urbà de Barcelona*, Barcelona, Serpa.
- CARTER, H., 1974, *El estudio de la Geografía Urbana*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local.
- CASTELLS, M., 1973, *Problemas de investigación en sociología urbana*, Madrid, Siglo XXI.
- , 1974, *La cuestión urbana*, Madrid, Siglo XXI.
- ENGELS, F., 1977, *El problema de la vivienda y las grandes ciudades*, Gustavo Gili, ed., Barcelona.
- GARCÍA BELLIDO, J. i GONZÁLEZ TAMARIT, L., 1980, *Para comprender la ciudad*, Madrid, Nuestra Cultura.
- GARCÍA CASTRO, T., 1974, «Barrios barceloneses de la Dictadura de Primo de Rivera», *Revista de Geografía*, Universitat de Barcelona, Departament de Geografia, vol. VIII, pp. 77-97.
- GEORGE, P., 1969, *Geografía Urbana*, Barcelona, Ariel.
- HARVEY, D., 1979, *Urbanismo y desigualdad social*, Madrid, Siglo XXI.
- JOHNSON, J. H., 1974, *Geografía Urbana*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau, col. «Elementos de Geografía», núm. 3.
- LEFÈBVRE, H., 1971, *De lo rural a lo urbano*, Barcelona, Península.
- PULIDO, T., 1979, *El barrio de San Andrés, en Santa Cruz de Tenerife*, Madrid, Selecciones Gráficas.
- RECOLONS, LL. et al., 1979, *Catalunya: home i territori*, Barcelona, Blume.
- SÁNCHEZ, J. E., 1981, *La Geografía y el espacio social del poder*, Barcelona, Los Libros de la Frontera.
- TERÁN, F., 1982, *El problema urbano*, Madrid, Aula Abierta Salvat.